

Gergely Gergely

„A MEGTORLÁS ESZTÉTIKÁJA”

(Megjegyzések Barta János Tolnai Lajos-képéhez)

Az 1955-i irodalomtörténeti kongresszuson, (az ún. „realizmus vitán”) Barta János előadói referátumában Jókai, Kemény, Tolnai és Mikszáth életművét kirekesztette fejtegetésének menetéből, mert azok „nehezen kielemezhető keveredésben mutatják a realista jegyeket.” (*A realizmus kérdései a magyar irodalomban*. 1956. 196.)

Barta János azóta már nagyrészt kifejtette nézeteit a szóban forgó írókkal kapcsolatban, s legutóbb Tolnai Lajosról írt hosszabb tanulmányt. (ItK 1964. 2—3. sz.) Fejtegetésének legszembetűnőbb vonása az a szigorúan zárt logikai láncolat, amellyel álláspontját minden oldalról biztosítani igyekszik. A látszólag minden érvet és ellenérvet felsorakoztató módszer arra mutat: tisztában van vele, hogy teóriáinak ellentételei ugyanúgy bizonyíthatók. Ebből ered a tanulmány nem egy ellentmondása is.

Bár meggyőződésem, hogy aprólékos, példákat idéző módszerrel ez esetben nem sok eredményt lehet elérni — mert hiszen mit nem lehet idézetekkel bebizonyítani —, ha az átfogó, az alapvető szempont eleve különböző; mégis, Barta János tanulmányának felépítése belekényserít ebbe a modorba, s nem engedi meg, hogy közvetlenül a fejtegetés lényegére térjek.

Már a bevezető sorok némiképpen célt tévesztettek, hiszen jó ideje nincs szó arról, hogy Tolnait valaki is a „legnagyobb költőnek” tartaná, arról viszont van szó, amit Barta János nem ismer el, hogy Tolnai munkásságának helyet kell kapnia a magyar próza, a magyar regény, közelebből a realista regény kialakításában.

Barta János azzal vádol mindenkit, aki Tolnaival foglalkozott, hogy „alig közeledtünk hozzá tudományosan, politikai rokon- és ellenszenvek szerint alkottunk töviskoszorús mártírt vagy mániákus káromlót belőle, mindenképpen a legendaképződés szabályai szerint,” (133.) Felmerül a kérdés: valóban olyan hiba az, ha egy Tolnai-típusú alkotóhoz „politikai rokon- és ellenszenv” alapján közeledünk, ha a „szocialista társadalom valóságigénye és esztétikai ízlése” szerint igyekezzünk értékeit kihámozni? Bevallom, ezt a szempontot nem tudom figyelmen kívül hagyni. (Ez azonban nem jelenti a „politikai” szempontok merev alkalmazását.)

Az induló Tolnaiban még Barta János is elismeri a realista tendenciát, s az „Arany — Kemény — Gyulai — kései(?) Eötvös képviselte eszményítő realizmus” követőjének fogadja el, de *Az urak*, *A báróné ténsasszony*, *A polgármester úr*, *Az új főispán*, *az Eladó birtokokban*, „kialakult”, „kibontakozott” író már nem tudja „a klasszikus polgári realizmus mércéjén” lemérni. (A „kései” Eötvösnél a kérdőjel arra vonatkozik, hogy a közös „Dorfgeschichté”-k alapján sem tudnám rokonítani a két író. Tolnai történetei merőben mást mondanak a vidéki életéről, mint az Eötvösei.)

Ezzel a megállapítással kapcsolatban ismételen felmerül a kérdés: ki állította azt, hogy a magyar eszményítő realizmusból klasszikus realizmus alakult ki, s főként hogy Tolnai betöltötte ezt a szerepet? De azt már többen kimondták, hogy amivé alakult ez a magyar realizmus, abban Tolnainak is szerepe volt.

Jegyezzük ide mi is a „legújabb monográfia” summázását: „Tolnai alkotásai jelentős állomásai a magyar realista regény útjának, bennük a romantikából a naturalizmust érintve a realizmus felé vezet a fejlődés.” Valóban azt tartalmazza ez a megállapítás, amit Barta János állít, hogy a „felszabadulás utáni méltatások...megnyugszanak Tolnai realizmusában”? Kifejezetten realistának tartja ez a tölem eredő meghatározás Tolnait? Nem éppen arra mutat rá, hogy itt átmenetről van szó? S hogy ez a romantikába gyökerező realizmus eleve nem lehet a nyugati vagy orosz realizmussal azonos? S hogy a naturalizmussal való találkozása a magyar regénynek nem a legegyszerűbb fejlődés útját, hanem kitérőt jelez?

De jegyezzük meg ezt a megállapítást azért is, hogy összevethessük majd a Barta János végkövetkeztetésével.

Amit Barta János Tolnairól az írói, művészi erejéről tart és állít — felfogását ismerve — megérthető, de amit „emberi jelleméről” mond, az már más megítélés alá esik. Minek alapján

van joga bárkinek is kételkedni egy alkotó őszinteségében? Ha nem meggyőzők írásai, ha üres póznak érezzük szavait. És Barta János ezt a vádat ki is mondja: „Tolnai az erkölcsi ítélkező pózában lép elénk.” (135.) Sok mindent el lehet mondani Tolnairól, de hogy hazudná fájdalmait, hogy meggyőződés nélkül emelne szót bármi ellen is, azt nem fogadhatjuk el. Ez emberi hitének kétségbe vonása.

Azt mondja Barta János, hogy Tolnai erkölcsi felháborodása, harcos igazságkeresése nem az „igaz emberről” alkotott magas ideálból táplálkozik, hanem „negatív erőkből” (?), „benne a lelkiéletnek az a furcsa, kísértesen csalóka álarcosbálja” (!) játszódik le, amely „az egyeriség valamely alapvető, elemien erős, éppen azért kiirthatatlan törekvésének tartós — bármi okból előidézett — gátoltsága.” (135.)

Tolnai tehát csak azért írt a Bach-elynyomásról s ennek szellemi örökségéről, a nemesség gyalázatos szerepéről, a polgárság kíméletlen törtetéséről, a basaparaszt uralkodásáról, az „új értelmiség” gerinctelenségéről, a munkát megvető iparosról és felfelé töréséről, az asszonyok kiszolgáltatott helyzetéről, a panamákról, az állami funkcionáriusok aljasságáról stb. stb. — mert őt elnyomták, vagy megínkába, mert elnyomottnak vélte önmagát.

El kell fogadnom, hogy van „alpmagatartás”, s azt is, hogy ez nagy mértékben adott-ság kérdése, de azt már tagadom, hogy ez „kiirthatatlan.” Ha ez igaz, akkor hiábavaló minden emberi erőfeszítés, minden életformáló tevékenység, s legfőképpen hiábavaló maga az írás. Hogy Tolnai életrajzi megnyilvánulásaiából kétségtelenül kiolvasható az „érvényesülési vágy”, az elismerést áhítozás, ezt senki sem tagadja; hogy műveiben helyet kap — nem is kis mértékben — ez a szempont is, el kell fogadnunk, de hogy ez képezne oeuvre-jének alapját, hogy ez lenne az egyedüli rugója írásainak, hogy ne lebegnének előtte egy tisztultabb világnak eszméi is, ezt nem tudom elfogadni.

Akkor lenne jogos ez a vád, ha Tolnai lekenyerezhető, megvehető lett volna. A karrierrista, az érvényesülésre vágyó könnyen eladja magát, Tolnai nem volt hajlandó erre. Sőt mindenkor a nehezebb utat választotta, nyugalmit, biztonságát áldozta vélt vagy való igazáért, de nem tágitott. Lehetséges volna ez belső hit nélkül, meggyőződés nélkül? Igaz, kívánta az elismerést, vágyott az előrehaladásra, de a körülötte levő világ megváltoztatására is. És ezt érezték kortársai is, tiszta szándékában sohasem kételkedtek.

Ezért megdöbbenő Barta Jánosnak az a gúnyos megjegyzése, amely szerint Tolnai „az egyetlen igaz Szodomában, akit valami érthetetlen, csodálatos vakssággal megvert gyöngék és hitvány rosszakarók gyűrűje vesz körül.” (136.) Mennyire hasonlít ez a megállapítás a Pintér Jenőéhez: „ebben az országban el kell buknia minden egyeneslelkű embernek, ez az ország a pernahajderek zsákmánya, ezt az országot csak egyetlen egy becsületes férfiú tudná megváltani, maga az író, Tolnai Lajos.” (*A magyar irodalom története*. Franklin 1938. II. köt. 588.) Pintér Jenő meghatározásának első részében legalább feltételez valami leleplező szándékot is, s ezzel alapjában véve helyesen ítéli meg Tolnait; ő természetesen a környező világot tártja igaznak, s az írot érthetetlen dühöngőnek. Végső soron miben sem különbözik a két meghatározás egymástól; Barta János a társadalmat nem veszi ugyan védelmébe, de Tolnait hasonlóképpen elmarasztalja. Hogy a két kép summájában nem esik egymástól messze, az onnan ered, hogy az általános fejtegetés sem tér el egymástól lényegesen, s ezzel a Tolnai értékelés visszakanyarodott egy negyedszázaddal ezelőtti eredményéhez.

Tolnainak valóban megvan az a hite, hogy ő helyesen lát, de nem azon az alapon, amelyet Barta János tulajdonít neki. Aki az említett *Ura*k-ból az énjét fájlaló írot érzi ki első-sorban és nem valami népet fenyegető veszélytől óvó figyelmeztetést, vagy aki a *Báróné*ban nem a nemzetét féltő író szavát hallja meg, hanem egyéni indítékokat keres, egyszóval: aki nem egy ügy védelmezőjét látja ebben az íróban, az valóban nem értékelheti többre Tolnait kicsinyes, egyéni bosszútól lihegő, kiskaliberű akarnoknál.

Nem egészen igaz az sem, hogy az élmények „forrásértékén” múlik a művek hitele, hanem, azon hogy ezeket a — bármilyen eredetű — élményeket mennyire tudja általános érvényűvé emelni, s ez első-sorban művészi készségén múlik. Ebből a szempontból másodlagos, hogy valóságos hajsza és üldöztetés volt-e osztályrésze az írónak, vagy csak kisebb sérelmek vagy éppen vélt bántalmak érték. Ha maga végzetéseknél éli át ezeket, azoknak ki kell éreződnie műveiből is, és a Tolnai írásaiból kiáradó szenvedély őszinteséget sugároz.

Az már más kérdés, hogy mennyire időtálló ez a bemutatásában kétségtelenül eltorzított ábrázolás. Ennek megítélése azonban a művészi és nem az emberi hit körébe tartozik. (Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Tolnai írásai igenis sok mindent megmutatnak az őt körülvevő világból, s egész oeuvre-je nyomán kirajzolódik a korabeli Magyarország „sötétebb” oldala.)

Amit Barta János „perspektíva tévesztésnek” nevez, az valóban fennáll Tolnainál — s purifikáló szándékából fakad —, nem tudja és nem is akarja elválasztani egymástól az embert és tetteit. Nem nyugszik bele, hogy a csalók, szélhámosok, harácsolók — pénzük révén, vagy összeköttetések útján — a társadalomnak megbecsült tagjai lehetnek. A harcos, a támadó

írói egyéniségek nem bújnak a polgári „magánélet” védőfalai mögé, s másokat is kipiszkálnak onnan; előttük nincs külön magán- és külön közösségi ember, csak *ügy* van, amiért küzdenek, amellyel azonosítják magukat, s azért reagálnak oly hevesen a személyüket ért bántalmakra is. Ez elsősorban a lírikus-egyénségekre vonatkozik, s közéjük tartozónak érzem Tolnait is.

Aki nem ismeri el Tolnai purifikáló szándékát, nem hajlandó elfogadni a műveiben rejlő eszmeiséget, s egyedül az íróban találja elégedetlenségének okát, az könnyen jut el a ressentiment-gondolathoz, a megtorlás esztétikájának felállításához. *Egyénisége és írói világa* címszó alatt Barta János szól erről, s kimondja a legsúlyosabb ítéletet: Tolnai kezében a toll nem irodalmi, művészi célok megvalósításának eszköze, hanem a bosszúállásé; írásaiban a magánember személyes érdeke játssza a legfontosabb szerepet. De valóban így van ez? Nem közismert helyeken, *A polgármester úrban*, a *Rongyosban* és még néhány más helyen, hanem a harmincegy-néhány regényben, a több száz novellában, elbeszélésekben és költeményben? Hiszen Tolnai sokat és sokfélét írt. És ez volna az összkép? Barta János is érzi, hogy ennek kimondása súlyos következményekkel jár, azért „igazolásainál” hol tárgykör szerint, hol időben vagy más módon megszükiti a határokat. „Akkor, amikor Tolnai a maga személyes sérémeit írja ki magából” (139.) — mondja az egyik helyen; „Tolnai ritkán képes erre”; „nem minden műve éri el a művészi szintet” stb. stb., írja máshol, tehát konkrét esetekben összefoglalja a határokat, pedig szemmel láthatóan a mondottak általános érvényének elfogadása a szándéka.

Azt senki sem tagadhatja, hogy van ilyen vonása Tolnai munkásságának, igaz hogy „visszaüt” a társadalomnak, de ebből nem lehet megalkotni az egész Tolnai-képet. Csak oly mértékben igaz ez, mint amilyen arányban egyes műveiben helyet kapnak a személyes kérdések, *A nemes vérben a Dencz és Éhes*, az *Eladó birtokokban* Zrínyi Adél szerepe, *A polgármester úr* írói köreinek kipellengérezésében stb. Részek ezek, ha olykor túllépik is a művészség határát, de műveinek egy jelentős hányadában nyomát sem találjuk meg. Csak felhasználja Tolnai a kínáló alkalmakat, csak él a lehetőségekkel — és ez semmi esetre sem válik javára —, de nem ez képezi munkásságának alappilléreit.

Abban az irodalomtörténeti közhelyben igazza van Barta Jánosnak, hogy Tolnai „alkotásmódja elcsúszott”, hogy nem érleli meg írói anyagát, ezt viszont megint nem lehet az ember számlájára írni, de még a művészeire is csak részben, ebbe már külső körülmények is belejátszanak.

Ennek az alapvetésnek a szépséghibája, hogy Tolnai egyéniségét vizsgálva Barta János nem tárja fel annak társadalmi-történeti gyökereit. A 48 körül gyermekkorát élő honorácior réteg sorsa rendkívül szerteágazó. Egy részük hamarabb, mások nehezebben, de beleilleszkedtek a kialakuló viszonyokba, sőt egyesek nagyon is beletalálnak a helyzetbe, s megkezdődnek a polgári karrierok. Tolnai a maga sorsán tudja ezt a változást lemérni. Ő a „régiké” alapján, az érdem és tehetség útján indul el magának helyet kivívni, s eleinte úgy tűnik, hogy ez sikerül is neki. Csakhamar kiderül azonban, hogy ebben a világban az egyén, az egyed már nem állhat meg biztosan a maga lábán, mindenütt összefogott erők tartják kezükben a hatalmat, Tolnai a szükséges lépéseket nem tudta megtenni az egyik csoportosulás felé sem, de „helyéről” sem volt hajlandó lemondani, s ebből adódtak összeütközései.

Az azonos alaphelyzetből induló honorácior nem fogadja el sors- és kortársait maga felett állóknak, mert azok bizonyos körülmények között föléje kerültek, hiszen semmivel sem különbek nála. Ahhoz viszont, hogy a társadalmi elismerésről lemondjanak, nem függetleníti őket a honorácior szemlélet, és ha úgy érzik, hogy meggyőződésük feladása nélkül előbbre juthatnak, akkor lépéseket is tesznek érte. Később rá kell döbenniök, hogy ez elvétel nélkül nem lehetséges, s ekkor vagy belülről, mint Mikszáth (vagy alacsonyabb szinten olykor Tolnai is), vagy kívülállóként mint Vajda, bírálják korukat. Ez az az ellentmondásos helyzet, amelyben az írók egy része egyszerre támadója is egy rendszernek s támogatója is. Nem a magasabb eszmeiség, az erkölcs megtagadásáról van itt szó, hanem a viszonyok bonyolult összetettségéről. Nem eredendő, született fenekedés magyarázza Tolnai magatartását sem, hanem a honorácior réteg helyzete, illetve annak egy — eléggé sajátos — változata.

„Szubjektív epika és stilizálás” címen tér rá Barta János Tolnai sajátosságainak vizsgálatára, hogy — úgy mond — „mérjük meg őt a maga mértékével.” (140.) Tolnai emberi tartásának sarkételét a „ressentiment”-ben találta meg Barta János, az íróét „világképének erős stilizáltságában”. Eszerint a Tolnai-„ valóság le van szűkítve és le van egyszerűsítve, hatóerőinek számba jövő része el van szigetelve. . . az empirikus világ számos közegellenállása ki van kapcsolva.” (141.)

Bizonyos mértékig minden művészet stilizál — mint azt Barta János is megállapítja — és ennek megvan a maga pozitívuma is. Egyik bizonyítéka a művész önállóságának, az igazi alkotóknak megvan a maguk saját törvényű világuk, amely művészetük karakterét adja. Ezt azonban megelőzi egy mozzanat — amely az alapmagatartásból adódik — egy értékelő, válogató szempont, ez viszont a művész társadalmi-egyéni körülményeinek összetevőjén nyugszik.

Barta János is beszél Tolnai értékelő magatartásáról, de nem ebben az értelemben, hanem mint az elbeszélő modor egy sajátosságáról, s ezzel a közlés síkjára játssza át ezt az alapvetően fontos kérdést. Ebből következik tanulmányának legnagyobb, szinte műhiba számba menő logikai kihagyása: Tolnai világának mellőzése. Beszélhetünk-e addig stilizálásról, amíg be nem mutatjuk ezt a világot, amíg számba nem vesszük tárgyát, témáit, problémáit s míg fel nem mérjük azok jelentőségét? Hogy tudjuk meg enélkül, hogy mire redukálta a való világot, mennyire fontos vagy lényeges elemeket hagyott figyelmen kívül? Egy újabb határmegegyezéssel csak annyit mond erről, hogy „komoly” regényeiben „egy félig reális” „életteret terem” s *Az urakra* utal, majd azt írja, hogy a „Saját igényeihez stilizált világ teremtése művészileg talán *A jubilánsokban* sikerült leginkább.” (142.) Ha ez így áll, akkor nagyon „igénytelen” ez a stilizálás, mert ez írását igazán nem számíthatjuk semmilyen szempontból Tolnainak sem jelentősebb, sem jellemző munkái közé. Valójában egyetlen momentumra épített hosszabb elbeszélés, amely nem hord magában egy regény számára elégséges magot, s nem is válik azzá, márpedig Barta János szerint a regény Tolnai reprezentatív műfaja.

Tolnai stilizálásának legjellemzőbb vonása a pozitív erőknél (ha úgy tetszik: a „jó”-nak) a minimumra csökkentése, amellyel szemben még a reálisan bemutatott negatív erők is élesen kidomborodnak, hát még így, amikor gigászi méreteket ölt a „rossz”. A „jó” közvetlen hatóerejének kikapcsolása adja meg a stilizáltság alaptónusát, aminek okát viszont megint csak szemléletének említett vonásai között kell keresnünk.

A stilizálással kapcsolatban azt mondja Barta János, hogy az eleve lehetetlenné teszi a „valóság sokoldalú, totális ábrázolását”. Ez ugyan nem Tolnai sajátosságaiból következő kritérium, s akár hogy kerülgetjük is a forró kását, itt a realizmusról, a realizmus agyongyötrött, de máig sem tisztázott kérdéséről is szólni kell.

Változtatlanul hiszem, hogy Tolnai a való világot *szándékozik* bemutatni, olyannak amilyennek ő látja, de amely mégis rajta kívül létezik. Azt azonban már nem merném állítani, hogy akár maga is szívesen kívánná elfogadtatni velünk ábrázolt világát. Nagyon tisztában van azzal, hogy felnyit, hogy a hiperbolikus ábrázolás eszközeivel dolgozik, hogy szatírát ír, tehát hogy stilizál. Barta János szavaiból az tűnik ki, hogy ő a szatírát nem tartja a realista „műfajok” közé sorolhatónak, pedig egy fajtája — éppen a Tolnai által is művelt —, lehet a realista ábrázolás eszköze. Nem a formai, hanem a tartalmi-érzelmi elemek a döntők ez esetben, hogy mennyire élő problémát, közérzületet fejez ki és mozgat meg. Első realista regényünk, *A falu jegyzője* is szatíra, s ki mondja meg, hol a határ a kiemelés és a szatirikus felnyitás között?

Nem az teszi pl. reálissá *Az urakat*, hogy a hagyományos eszközökkel is dolgozik, hanem az, hogy *amiről* szól, az új szellem, az új erkölcs családokat tesz tönkre, szembefordítja egymással az embereket, szétzülleszt a családokat, egyszóval hogy a reánk telepedő idegen hatalom pusztulást hoz. És ez a veszély a maga idejében „valóság” volt, s ezt a valóságot olyan megdöbbentő erővel tudja elének állítani, hogy kiérzik belőle a hazája sorsa iránt aggódó író, s ez ma is megrendít bennünket. Az író tendenciája — minden visszahúzó erővel szemben — diadalmasodni tud. Talán ezekkel a jegyekkel is lehetne bővíteni a realizmus határait.

Az „egy fehér bárány” kérdése sem olyan egyszerű, mint ahogyan azt Barta János felveti. Általában nem áll egyedül a „jó” egy-egy művön belül sem, van köre. Rendszerint névtelenek ennek tagjai, s kevés aktív szerepük van, de róluk, az ő érdekükről is szó van. Nagyobb közösséghez szól az író a regényen belül is, őket félti, inti, óvja és ostromozza, akaratauk ellenére is, de önmaguk érdekében.

Tolnai alakjainak tárgyalásánál („Emberszemlélet, jellemzés, cselekmény”) ütközik ki a legszembetűnőbben, hogy Barta János Tolnait nem az önmaga világához méri, hanem a klasszikus realizmus kritériumaihoz. Amikor megállapítja, hogy Tolnai alakjai „egyszáljelleme”, ebben nem lát tipizálásra törekvő felnyitást, társadalmi jellegzetességet kiemelő tendenciát, csak esztétikai gyöngeséget. Ez a Tolnai-sajátosság nem áll szükségszerűen ellentétben a realizmus helytelen, esetleg a művészi kivétel.

A három alapvető emberi tulajdonság, amire Barta János szerint Tolnai jellemei redukálhatók, a vagyonyszerzés, az érvényesülési- és élvezetvágy, nem a Tolnai-bemutatott időszak legjellemzőbb vonásai? Nem felel meg a valóságnak? A fellendülőben levő kapitalizálódásnak nem egyenes velejárója a vagyonyszerzés, a tőkegyűjtés (és ennek nyomán a visszaélések sora, az uzsora)? Nem ennek az életformának jellemzője a törtetés, az érvényesülési igény, a társadalmi elismerés, hírnév vadászata, az öndicséret, a címre-rangra áhítozás? És hány alakban állítja elének ezek képviselőit Tolnai! Schwindler Gusztáv (*A báróné ténsasszony*), Kondor Gábor (*A falu urai*), Mélykúti Félix (*A jégkísasszony*), Clemens János (*Eladó birtokok*), Rom János (*A tolvaj asszony*), Korláthy Tamás (*Egy szép hyéna*), Vörösfejű Dénes (*A mi fajunk*) — és sorolhatnók még tovább a többi regény alakjait, de számtalan elbeszélésének hőseit is, *A mai Magyarország* legkülönbözőbb szereplőit stb. stb. — nem a kiegyezés Magyarországot jellemző képviselői? Ennek a Magyarországnak, ezt az oldalát sehonnán sem lehet jobban megismerni, mint Tolnai műveiből.

Igaz, hogy eltűlvén, karikírozva, az esztétikai „szabályokat” figyelmen kívül hagyva, azokat megszegve, de a maga törvényeihez híven; s mennyire találóan, hűsbavágóan jellemez, cselekedtet! Ha nem mindig meggyőző, ha nem magával ragadó, az a művész hibája, azért csak másodrangú író, mert nem mindig sikerül ez neki.

Azt írja egyhelyütt Barta János: Tolnai „pozitív alakjainak véznasága arról árulkodik, hogy — legalábbis művészi szinten — ilyen alakokat nem képes átélni és objektíválni.” (144.) Hogy vannak-e és milyenek Tolnai pozitív alakjai, arról most ne beszéljünk, de tegyük fel a kérdést: másról nem tanúskodhat a pozitív vonású alakok gyöngesége és az ezzel szorosan összefüggő konfliktus hiánya? Már kimondtuk, hogy Tolnai a visszás jelenségekre koncentrálna, s műveivel arra mutat rá, hogy ebben a világban a negatív erők vannak uralmon, s velük szemben nem érvényesülhet a jó, a szép, a nemes. Ezzel lépi át a legszembetűnőbbben a realizmus határát, amidőn nem alakjainak összeütközésében mutatja be a környező világot, amikor nem a konfliktusra építi műveinek cselekményboltozatát. Ezért hiányoznak „magasabb eszmeiséget” hordozó alakjai. Tolnai az ellenérzést az olvasóba projektálja, felháborításunkra tör, érzelmeinkre apellál, s bizvást elmondhatjuk, hogy ezt a legtöbb esetben el is éri. Műveinek megrendítő hatását — némely esetben — Barta János is elismeri.

„Művészi eszközei” címszó alatt beszél Barta János azokról a formákról, amelyekben „megtalálja vagy találná meg Tolnai a művészi eszközöket a maga valóságélményének kifejezésére.” Ennek taglalására helyszűke miatt itt nem térhetek ki, de annyit meg kell mondanom, hogy mindezek ellenére sem tudom Tolnait epikus alkatnak felfogni. Nincs meg benne a széles, nyugodt, lassú tempójú, részletező hajlam. Még a Barta János által idézett szövegekből is kiütközik a dinamikus, nyugtalan, vibráló hang; még a gondolatokat is dramatizálja, fő jellemzője a lírai telítettség, nyelvében pedig az igés szerkezet vagy a nominális zsúfolás.

Ezek után tér vissza Barta János tanulmánya kiinduló kérdéséhez: „Realista író-e?” Tolnai. Valóság tudatáról megállapítja, hogy „két lábbal a korabeli magyar élet talaján áll — sőt nem is tud egyetlen művében sem anyagért vagy témáért máshova fordulni.” (303.) Barta János ezt a — szerintem döntő jelentőségű — megállapítást, amely a Tolnai-értékelés legfőbb alapját képezi, csak úgy mellékesen, minden elemzés nélkül említi. Számára a legfőbb tényező Tolnai valóságélményének, világképének erős stilizáltsága, amely eleve problematikussá teszi realitását. Tolnai „a közegellenállásnak mind lélektani, mind közösségi fajtáit teljesen kiiktatja — írja — . . . az élet, a társadalom az immorális, hitvány erők, szándékok, ösztönök szabad versenyterévé válik”. (304.)

Ezt még mindig el tudná fogadni az „eszményítő realizmussal szembeszegezett” elemnek, de „be kell iktatnunk Tolnai saját gyűlöletét és sértődöttségét. Leleplezni, felháborítani akar, de bántani és megtorolni is”, teszi hozzá fejtegetéséhez. Az is hozzáadásával elfogadjuk ezt a megállapítást, de Barta János az eddigiekben s egész koncepciójában szemmel láthatóan nem mellékes vonásnak szánta e jegyeket, hanem jellemző sajátosságának, ha nem a legfontosabbnak. Odáig jut fejtegetésében, hogy a „két lábbal a magyar realitás talaján álló” Tolnait az ábrázoló művészet köréből a kifejező művészetek irányába tolja el. Ez a megállapítás Tolnai műveinek csak igen kis hányadára vonatkozóan fogadható el.

Barta János fejtegetésének végső summája: „Egyedi eset ő a kor irodalmában. . . Az alapszint, amelyből kiindul, mindenképpen a realizmus, s az ehhez fűződő szálakat nem is tépi el teljesen soha. Szó lehet nála a realizmusra épülő, azt erősen módosító, szinte a realizmus peremére eljutó stilizáló satirikus magatartásról és művészetéről. . . De Tolnainál ez . . . csak színezi . . . a stilizáltságában is még realiztikus alapszintet.” (304. Kiemelés tőlem — G. G.)

Ez az eredmény nem áll arányban a nagy apparátussal, amelyet Barta János felhasznál. Ehhez nagyon közel álló felfogást eddig is vallott az irodalomtörténet. De azt már kevésbé, amit ezek után fejteget Barta János, hogy Tolnai pamfletíró. Ha ezen azt érti Barta János, hogy Tolnai irodalom alatti vagy majdnem irodalom alatti műveket írt, hogy művészi igény nélkül alkotott, akkor nem tudom elfogadni ezt az állítást. Egy műve sem telítődik annyira torzításaival, hogy elhagyva a művészi kereteket, a röpirat szintjére süllyedne.

Barta János sem mondja, hogy Tolnai egészében pamfletíró, csak azt, hogy „e tekintetben is felemás”. S e kijelentése után megint csak visszakanyarodik oda, hogy mindezek ellenére Tolnai műveiben annyi a reális elem, hogy mégiscsak a realista írók között van a helye. A tanulmánynak ez a szélső megállapítások közötti ingadozása megingatja az egész koncepció hitelét is. Most már csak annyit jegyzünk meg ezzel kapcsolatban, hogy mégsem volt olyan jelentéktelen Tolnai munkássága, volt küzdelmének, perspektívája: a századvég előtt törte fel az ugart, s Ady, Móricz merített belőle erőt.

Különben is végső soron az író szemlélete osztálybázisán múlik — bármennyire közhely is ez —, s ettől függ, hogy meg tud-e birkózni tárgyával, győzedelmesked-e vagy alul marad ebben a küzdelemben. Hogy Tolnai valójában sohasem tudott „egészet” adni, csak részeket, abban nagy szerepe van a század második felére már kevés támpontot nyújtó honorácior talajának.